

فقر فکری در قرآن

فاطمه نظری^۱

چکیده

فقر یک پدیده نامطلوب اجتماعی است که وجود و گستردگی دامنه آن در جامعه به پیامدهای زیان‌آور همه جانبه‌ای در کوتاه مدت و دراز مدت می‌انجامد. این پدیده شوم در همه ادیان و فرهنگ‌های بشری نکوهش و برای زدودن آن از جامعه‌ها راه و روش‌های گوناگونی پیشنهاد شده است. در قرآن کریم و روایات متعددی نیز، فقر به عنوان عامل منفی در زندگی انسان معرفی شده است که باید به زودی رفع گردد. اما در مقابل، در برخی از روایات عباراتی پیرامون ستایش فقر و جایگاه فقرا نزد خداوند دیده می‌شود که ایجاد یک نوع تعارضی در این زمینه می‌نماید، لذا حل تعارض روایات و تبیین موضع اسلام و شیوه مواجهه آن با مقوله فقر ضرورتی انکارناپذیر است. بررسی منابع اسلامی نیز مشخص می‌کند، مقتضای جمع و سازش میان اخبار متعارض این است که فقر و ثروت هر یک به نوبه خود نعمتی الهی است که بنده وظیفه دارد به مقتضای آن عمل کند و به همین دلیل در بیشتر دعا‌های حضرات معصومین (علیهم السلام) کفاف خواسته شده که سالم‌تر و کم‌خطرتر از طرفین آن است. علاوه بر این، مقاله حاضر پدیده «فقر» و اقسام آن را در اسلام بر اساس یک روش تحلیلی - توصیفی و با استمداد از منابع تفسیری و فقهی مورد بررسی قرار داده است و جامعیت و نگاه دقیق به مسئله فقر و اقسام آن از جمله نوآوری این تحقیق است.

کلیدواژه‌ها: فقر، فکر، فقر فکری، قرآن

^۱ - طلبه سطح ۲ مرکز تخصصی فاطمه زهراى اطهر (سالم الله علیها) ایلام، ۰۳۸۰۵۴۶f@gmail.com

فقر فکری و پیامدهای آن یکی از مسائل مهم در قرآن و احادیث است. فقر فکری به وضعیتی اطلاق می‌شود که فرد نمی‌تواند به طور منسجم و مهم درباره مسائل مهم زندگی فکر کند و به سؤالات اساسی پاسخ بدهد. در قرآن مجید نیز به این موضوع توجه شده و پیامدها و عواقب ناشی از فقر فکری را بیان کرده است.

یکی از پیامدهای فقر فکری، ایجاد شک و تردید در دین و عقاید است. زیرا فردی که نمی‌تواند منطقی باشد و به طور منصفانه و درباره اصول و ارکان دین خود فکر کند، بی‌تردید در نتیجه با بهاتی که ممکن است ایجاد شود روبرو می‌شود، و سستی در دین را تجربه خواهد کرد. شک و حیرت در موردی که ایمان به آنها واجب است، موجب نابودی ایمان و حیات معنوی است و سعی در از بین بردن آن از واجبات است، ولی اگر در غیر آنها باشد سعی در از بین بردن آن با وجود امکان اگر امری از آن مهم‌تر در پیش نباشد، کاری پسندیده است.^۱

علاوه بر این، فقر فکری می‌تواند باعث عدم رشد و تعالی فردی و اجتماعی شود. زیرا تنها با فکر و تجربه فکری، فرد قادر به عملکردهای برتر و نفع آور می‌شود. برای مقابله با این موضوع، احادیث مبارکه ما را به فکر و اندیشه فرا می‌خوانند. به عنوان مثال، وقتی حضرت علی (علیه السلام) ما یادآوری می‌کنند «الْعِلْمُ كَنْزٌ عَظِيمٌ لَا يَفْنَى»^۲؛ علم گنج عظیمی است که نیستی و تمام شدن، نمی‌پذیرد. که دانش و علم برای همیشه با ماست و باعث تعالی و پیشرفت خواهد شد.

در نتیجه، قرآن و احادیث ما را به فکر و اندیشه عمیق و شفاف دعوت می‌کنند تا از فقر فکری جلوگیری کنند. این موضوع می‌تواند تأثیرات عمیقی در زندگی ما داشته باشد، از جمله تثبیت عقاید و عملکرد بهتر در زندگی. چنانچه امام حسن (علیه السلام) می‌فرماید: «أَوْصِيكُمْ بِتَقْوَى اللَّهِ وَ إِدَامَةِ

۱ - نراقی، معراج السعاده، ۱۱۱.

۲ - غرر الحکم، ج ۱، ص ۶۶

التَّفَكَّرِ فَإِنَّ التَّفَكَّرَ أَبُو كُلِّ خَيْرٍ وَ أُمُّهُ^۱؛ شما را به تقوای الهی و اندیشیدنِ همیشگی سفارش می کنم زیرا که اندیشیدن پدر و مادر همه خوبی هاست.»

فقر بودن فقط به این معنی نیست که نمی توانید خانه خود را گرم کنید یا اجاره خانه خود را بپردازید یا چیزهای مورد نیاز خود را بخرید. این بدان معناست که هر بار که از خواب بیدار می شوید، با ناامنی و عدم اطمینان در مورد پول مواجه می شوید. فقر یعنی احساس انزوا و حتی تبعیض به خاطر وضعیت مالی شما. این یک استرس دائمی است که منجر به مشکلات می شود و افراد را از مشارکت کامل در جامعه باز می دارد. مسائل اقتصادی و معیشتی نقش زیادی در تأمین سلامت جسمی و روحی مردم دارد. اگر فرد یا جامعه ای با فقر و محرومیت مواجه شود، بسیاری از نیازهای او برآورده نمی شود و بیشتر در معرض بیماری های روحی و روانی و تهدیدهای بی شماری قرار می گیرد. مهم است که به طور مختصر به تأثیرات وحشتناک فقر و محرومیت توجه کنیم تا بتوانیم دیدگاه خود را نسبت به ثروت تغییر دهیم.

اغلب اوقات، فقر مالی با فقر فکری و فرهنگی همراه است. فردی که از نظر مالی مشکل دارد، آن قدر درگیر گذران زندگی است که حتی اگر منابع لازم را داشته باشد، فرصت تمرکز بر نیازهای آموزشی و معنوی خود را نخواهد داشت. با فقر و محرومیت، بسیاری از استعدادها و توانایی ها به حد توان خود نمی رسند، دوستی ها آسیب می بینند، روابط خانوادگی ضعیف می شود، خوشبختی به آرزویی دور تبدیل می شود، مشکلات اخلاقی به وجود می آید، تحصیلات نادیده گرفته می شود و سلامت روان تحت تأثیر قرار می گیرد. فقر منجر به انزوا و احساس تنهایی می شود. فردی که دستش خالی است به ماشین یا لباس های جذاب دسترسی نخواهد داشت، بنابراین ظاهرش خوب نخواهد بود. اگر فردی ظاهر بدنی پایینی داشته باشد، جذاب به نظر نمی رسد و این می تواند منجر به آزار کلامی و محرومیت عاطفی شود.

۱ - ورام، تنبیه الخواطر، ج ۱، ص ۵۲.

در قرآن کریم به فقر اشاره شده است که عامل منفی در زندگی انسان است. پس می‌بینیم که خداوند به حضرت محمد (صلی الله علیه و آله و سلم) می‌فرماید: «وجدک عائلاً فاغنی^۱» «وجدک عائلاً» یعنی تو را فقیر و نیازمند (یافت)، «فاغنی» یعنی تو را به واسطه‌ی روزهای که ارزانی ات داشت، بی‌نیاز کرد.^۲

از این آیه می‌توان فهمید که خداوند بر پیامبر صلوات فرستاد و او را از فقر بیرون آورد و او را ثروتمند ساخت. اگر فقر ارزش داشت، ثروتمند کردن پیامبر نعمت خدا محسوب نمی‌شد. در آیه دیگری از همین سوره آمده است: «وجدک ضالاً فهدی^۳؛ و تو را سرگشته یافت، پس هدایت کرد.»

از این آیه می‌توان فهمید که قرآن فقر فکری را دلیل بر گمراهی، و گمراهی می‌داند. آیه دیگر بی‌ارزشی فقر را نشان می‌دهد که شیطان به مردم وعده فقر می‌دهد و به فحشا امر می‌کند:

«الشيطان يعدكم الفقر و يأمرکم بالفحشاء»؛ شیطان به شما وعده فقر می‌دهد و شما را به فحشا امر می‌کند.»

در طول تاریخ، فقر یکی از بزرگ‌ترین مشکلات و دردهای زندگی بشر بوده است. امروزه نیز همچنان یک مسئله روزمره و یک معضل ملموس در جوامع بشری است. این اندیشه در تمام ادوار تاریخ مورد انتقاد قرار گرفته و همه اندیشمندان و رهبران جوامع بشری از آن به عنوان پدیده‌ای ناخوشایند، تلخ و نگران کننده یاد کرده‌اند. فقر مانند غده‌های سرطانی است که اگر به موقع درمان نشود، در تمام جامعه گسترش یافته و آن را فرو می‌ریزد. رهبران دینی فقر را تهدیدی برای فضایل انسانی و کرامت اخلاقی می‌دانند. امام علی (علیه السلام) خطاب به فرزندش امام حسن (علیه السلام)

۱ - ضحی: ۸.

۲ - الطائی، تفسیر اهل بیت (علیهم السلام)، ج ۱۸، ص ۱۸۲.

۳ - ضحی: ۷.

۴ - بقره: ۲۶۸.

می‌فرماید: «لا تلم إنساناً يطلب قوته فمن عدم قوته كثر خطاياهُ»؛ کسی را که به دنبال روزی است سرزنش مکن، زیرا کمبود روزی او خطاهای زیادی را در پی دارد». بنابراین چهره سیاه فقر بر ارزش‌های انسانی سایه افکنده و آنها را تهدید می‌کند. با مطالعه مبانی اسلامی روشن شد که اسلام در همه عرصه‌ها جامعیت دارد و مدعی مبارزه با ناهنجاری‌ها و کمبودها از جمله فقر است.

۱- معنانشناسی فقر فکری

۱- معنای لغوی فقر

فقر بر فراخی و گشودگی در چیزی به عنوان مثال عضو بدن دلالت دارد.

ابن فارس درباره معنای فقر می‌نویسد: «فقر» دلالت دارد بر فراخی و گشودگی در چیزی مانند عضو بدن و غیره و از این ریشه است کلمه فقار به معنی مهره‌های پشت بدن که جمع فقاره است. علت این که به مهره‌های پشت بدن فقار می‌گویند این است که بین آنها شکاف و فاصله است و فقیر به کسی گفته می‌شود که ستون فقرات پشتش شکسته باشد. از این جهت به آن فقر گفته می‌شود چون که به منزله شکسته شدن فقار ظهر (ستون فقرات) است.^۲ اهل لغت گویند: تهیدست را بدین علت فقیر گویند که گویا ستون فقرات پشتش به وسیله ذلت و بیچارگی شکسته است.^۳

کلمه «فقار» معنای مهره‌های پشت بدن دارد زیرا میان آنها شکاف و فاصله دارد، و فقیر به فردی می‌گویند که ستون فقرات پشتش به وسیله ذلت و بیچارگی شکسته است. فقیر در کلمه عرب معنای محتاج دارد.

۱ - علامه مجلسی، بحار الانوار، ج ۷۲، ص ۴۷.

۲ - قرشی بنایی، ج ۵، ص ۱۹۷.

۳ - ابن فارس، معجم مقاییس اللغة، ج ۴، ص ۴۴۳.

۳- فقدان برنامه‌ریزی صحیح

داشتن برنامه‌ای که مناسب شما و جامعه شما باشد، کلید موفقیت برای همه است. همچنین بر نحوه مدیریت هزینه‌های خود در زندگی تأثیر می‌گذارد. در سطح بالاتر، کشورها با تنظیم برنامه‌های کوتاه مدت، میان مدت و بلندمدت، وضعیت اقتصادی خود را سازماندهی می‌کنند. بنابراین، نداشتن برنامه یا برنامه نادرست، فقر را برای افراد و جوامع به دنبال دارد. به همین دلیل است که امام علی (علیه السلام) نداشتن برنامه در زندگی و مدیریت ضعیف را از دلایل فقر می‌داند.^۱ امام صادق (علیه السلام) می‌فرماید: «تضمین می‌کنم، هر کس در زندگی خود اقتصاد را رعایت کند، هرگز فقیر نشود.»^۲ برخی روایات نیز اسراف را سبب زوال نعمت دانسته‌اند.^۳ پس نبود برنامه‌ریزی صحیح و درست و یا نداشتن عقل معاش سبب فقر و تنگدستی برای انسان می‌شود.

برنامه‌ریزی و سازماندهی صحیح کارها راه حل اصلی مقابله با ناآماده بودن یا نداشتن برنامه مناسب در تمام جنبه‌های زندگی شخصی و اجتماعی ماست. به عبارت دیگر، تقویت مهارت‌های تفکر (یکی از توانایی‌های متعدد انسان) به ما کمک می‌کند بر فقر غلبه کنیم. نحوه برنامه‌ریزی و سازماندهی ما بر اساس اصول و مبانی خاصی است که موضوعی کاملاً متفاوت برای بحث در جزئیات است.

۴- جهل و نادانی

یکی از مهم‌ترین نشانه‌های فقر فرهنگی، ناآگاهی و عدم آگاهی است. وقتی دنیا، جامعه و مردم را نفهمید و از آن آگاه نباشید، زندگی شما تغییر نخواهد کرد. به فرموده حضرت علی، علم و آگاهی از ریشه هر خوبی تأثیر می‌پذیرد، در حالی که جهل از ریشه هر بدی تأثیر می‌پذیرد. پس مبارزه با جهل، همان مبارزه با فقر فکری است.

۱ - ر.ج حکیمی، الحیاه، ج ۴، ص ۳۱۸.

۲ - همان.

۳ - همان، ص ۳۲۰.

توسعه فرهنگی و آگاهی مردم در یک کشور برای توسعه انسانی در جهان مهم است. این فقط در مورد رشد اقتصادی نیست، بلکه یک معامله بزرگ است. به همین دلیل است که اسلام بر اهمیت یادگیری و دانش تأکید دارد. مطالعه سیره پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلم) در اوایل اسلام نشان می‌دهد که تربیت چقدر اهمیت دارد. اعزام دو نفر برای آموزش استفاده از منجیق نیز نشان‌دهنده توجه پیامبر به این امر مهم است. در فرهنگ اسلامی به حکمت نیز در کنار علم توجه ویژه‌ای شده است. در منابع موثق مانند کتاب «عقل و جهل» داستان‌های فراوانی درباره ارزش خرد و دعوت مردم به تفکر و تعقل آمده است. این داستان‌ها حکمت را راهنمای درونی پیامبر و راهی برای عبادت خدا و رسیدن به بهشت می‌دانند. به همین دلیل است که افزایش دانش، آموزش، آگاهی و تقویت استدلال انسان از راه‌های مهم مبارزه با فقر فکری است. درک دین یکی از بزرگ‌ترین دستاوردهای یک فرد به شمار می‌رود. دیدگاه‌ها و موضوعات دیگری نیز در رابطه با این موضوع وجود دارد که در جای خود باید مورد توجه ویژه قرار گیرد.

نتیجه‌گیری

زندگی همراه با فقر و محرومیت پیامدهای گسترده‌ای در ابعاد مختلف دارد که می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

پیامدهای اجتماعی: افراد فقیر معمولاً از شرکت در فعالیت‌های عمومی و سازمان‌های بزرگ اجتناب می‌کنند و عضو انجمن‌های خیریه و داوطلب نمی‌شوند. این ممکن است به دلیل کمبود منابع مالی یا تبعیض و محرومیت باشد.

پیامدهای خانوادگی: در درون خانواده شرایط سختی مانند مسکن نامناسب و نرخ بالای زاد و ولد وجود دارد. علاوه بر این، مراقبت‌های بهداشتی و دسترسی به خدمات بهداشتی نامطلوب است.

پیامدهای سلامتی: خدمات پزشکی و بهداشتی برای افراد فقیر بسیار محدود و با کیفیت پایین است. افشار آسیب‌پذیر نیازمند به این خدمات مانند کودکان، نوزادان، زنان باردار و سالمندان با مشکلات و سختی‌های متعددی روبرو هستند. سوءتغذیه، کمبود کالری و ویتامین به خصوص در دوران بارداری می‌تواند منجر به ناتوانی و مشکلات جسمی و روانی شود.

پیامدهای فرهنگی: فقر می‌تواند منجر به کاهش تحصیلات، ترک تحصیل و نداشتن امکانات لازم برای ادامه تحصیلات عالی شود. افراد فقیر به دلیل الگوهای رفتاری خاص خود معمولاً علاقه و تمایل کمتری به آموزش نشان می‌دهند.

پیامدهای فردی و روانی: احساس محرومیت، شکست، سرخوردگی و مانند آن از پیامدهای فکری فقر است. علاوه بر این، اشتغال ناقص و دستمزد پایین به دلیل نداشتن مهارت و تجربه کاری از دیگر پیامدهای فکری فقر است.

این پیامدها نشان می‌دهد که فقر و محرومیت در ابعاد مختلف تأثیر عمیقی بر زندگی مردم می‌گذارد و راه‌حل‌های جامع و نظام‌مند برای مقابله با آن را می‌طلبد.

منابع و مأخذ

*قرآن کریم

*نهج البلاغه

۱. ابن ابی فراس، مسعود بن عیسی، تنبیه الخواطر و نزهه النواظر، ج ۱، بیروت: دارالتعارف و دارصعب، بی تا.
۲. ابن بابویه قمی، محمد ابن علی، عیون اخبار الرضا، ج ۱، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، بی چا، ۱۴۰۴ ه. ق.
۳. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، تحف العقول، ج ۲، قم: دفتر انتشارات اسلامی، بی چا، ۱۴۰۴ ه. ق.
۴. ابن فارس، احمد، معجم مقاییس اللغة، ج ۴، قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۴۰۴ ه. ق.
۵. تمیمی آمدی، عبد الواحد بن محمد، غرر الحکم و درر الکلم، ج ۱، قم: دارالحديث، بی چا، ۱۴۱۰ ه. ق.
۶. حکیمی، محمدرضا، علی، محمد، الحیاه، ترجمه احمد آرام، ج ۱، ج ۴، بی جا: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۸۰.
۷. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، تهران: دفتر نشر کتاب، ۱۴۱۲ ه. ق.
۸. الطائی، نجاح، تفسیر اهل بیت (علیهم السلام)، قم: دارالهدی، ۱۴۳۹ ه. ق.
۹. طیب، عبدالحسین، اطیب البیان فی تفسیر القرآن، ج ۳، تهران: انتشارات اسلام، ۱۳۷۸.
۱۰. فیض کاشانی، محمد بن محسن، الوافی، بی جا، بی تا.

۱۱. کلینی، محمد بن یعقوب، **اصول الکافی**، ج ۲، ج ۴، تهران: دارالکتب اسلامی، چاپ چهارم، ۱۳۶۵.

۱۲. مجلسی، محمد باقر، **بحار الانوار**، ج ۷۲، بیروت: مؤسسه الوفا، چاپ دوم، ۱۴۰۳ ه. ق.

۱۳. _____، _____، ج ۹۵، بی جا، انتشارات اسلامی، چاپ سوم، ۱۳۷۵.

۱۴. نراقی، ملا احمد، **معراج السعاده**، قم: مؤسسه انتشارات حجرت، بی تا.